

the east to the west in destructive manner, on the contrary, the migration to the new territories was gradual and peaceful. The Balkan-Carpathian variant of Yamna culture is singled out and the relations with local population reflected in the material assemblage are traced. Catacomb cultures of north-west area of the Black Sea, on the contrary, are related to the eastern (initial) territories, and only a small group of burials in the Carpathian-Prut region reflects the western contacts.

Viewing the archaeological situation at the background of the climatic fluctuations allowed the author to create a new model of cultural and historic processes in South-Eastern Europe in the 4th and the 3rd millennia BC, to evaluate both migrations (as trade colonization of new territories), and adaptive capacities of the ancient population of the North-West Black Sea area, and to describe the leading role of natural resources and trade in cultural and historic processes.

С.Д. Крижицький

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ РОЗКОПОК У МАЛОВИВЧЕНИХ ЧАСТИНАХ ОЛЬВІЙСЬКОГО ГОРОДИЩА

Статтю присвячено публікації головних результатів пошукових розкопок, що провадилися у другій половині минулого століття Ольвійською експедицією Інституту археології АН УРСР.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, архітектурно-будівельні залишки, музесфікація, перспективні археологічні дослідження.

У 1950—1980-ті рр. експедицією ІА АН УРСР на Ольвійському городищі було проведено цикл розвідувальних розкопок. Частина з них була продовжена і в подальшому, що дозволило отримати масштабні комплексні результати, які знайшли відносно повне відображення в літературі. Це дослідження Центрального кварталу в районі агори, розпочаті ще Л.М. Славним у 1956 р. (Славин 1964; 1975) і продовжені з 1972 до 1979 рр. Н.О. Лейпунською (Крижицький 2012, с. 42—62; Крыжицкий, Лейпунская 2014), дослідження Н.О. Лейпунської західних воріт міста (Крыжицкий, Лейпунская 1988) і житлових кварталів на ділянці «НГС-с» (Крыжickij, Lejrunskaja 2010), а також розкопки А.С. Русяєвої Західного теменосу (ДТОП 2006). Ще дві ділянки — «Р-25» (В.В. Крапівіна, А.В. Буйських), що розташовується на південному сході римської цитаделі, і «Т-3» (В.І. Назарчук) у центрі терасної частини міста, — перебувають на стадії польової роботи й узагальнюючі видання отриманих тут результатів тільки плануються.

Інша частина розвідувальних розкопок з різних причин (головним чином через малу перспективність та недостатнє фінансування) подальшого розвитку не отримала, і розкопки на

цих ділянках були припинені, а робота експедиції переорієнтована на охоронні дослідження здебільшого в тих місцях городища, яким загрожувало руйнування силами природи. Були закриті розкопки в північно-західному куті городища (ділянка «СЗ»), на продовженні Головної поздовжньої вулиці на північ від ділянки «АГД» (ділянка «В-V»); на центральній височині Верхнього міста (ділянка «Р-19»); розкопки в центрі (ділянка «НГЦ») і на північ від центру (ділянка «НГС-ю») в Нижньому місті; розкопки в терасовій частині Ольвії (ділянки «Т-1», «Т-2») (рис. 1).

Проте і на цих ділянках у ході робіт було зроблено варті уваги спостереження, які в комплексі дозволяють поточнити низку спостережень стосовно історичної топографії міста й отримати уявлення про стратиграфію і будівельні залишки на ділянках городища, що раніше не досліджувалися. Метою цієї публікації є коротка характеристика отриманих результатів робіт і визначення можливих найбільш перспективних напрямків проведення розкопок цих ділянок у майбутньому¹.

¹ Ця публікація — доповнення до виданих раніше робіт, присвячених перспективам дослідження та збереження архітектурно-будівельних об'єктів Ольвії (Крыжицкий 1999; 2004; 2005; 2007; Крижицький 2001).

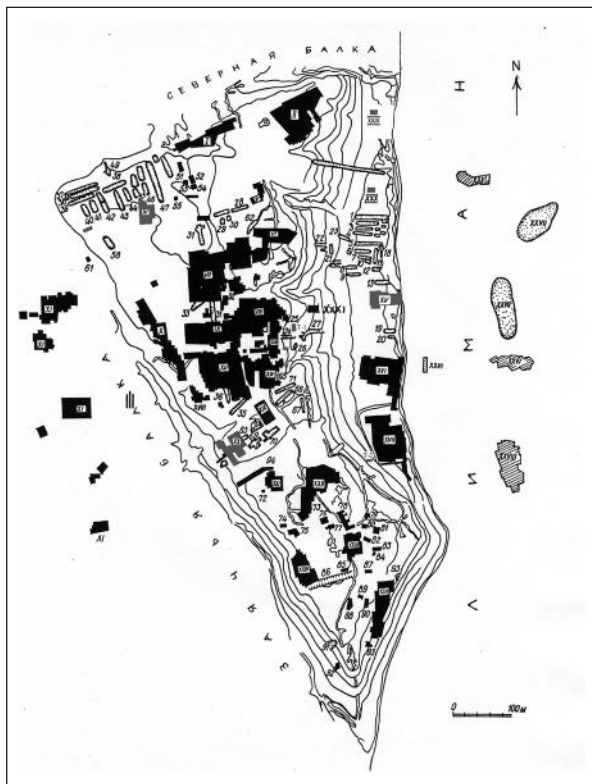

Рис. 1. Схематичний план розміщення розкопів на Ольвійському городищі

До цієї — другої частини розвідувальних розкопок, які не мали продовження, — можна віднести також охоронні розкопки, що проводилися в ті самі роки вздовж ольвійського кліфа. Однак щодо цих робіт не ставилася мета визначення їх перспективності та подальшого розширення. Основними цілями тут були інтерпретація і фіксація конструкцій, які руйнуються, визначення їх датування і стратиграфії культурних нашарувань. Коротка характеристика результатів, отриманих під час досліджень кліфа, надана в окремій публікації (Крыжицкий 2015).

Розкопки на ділянці «СЗ» (Північний-Захід)². Північно-західний сектор ольвійського городища (приблизно 3,0 га) в археологічному відношенні практично не досліджувався. Незважаючи на значну кількість траншей³, викопаних В.Г. Тізенгаузеном у 1873 р. у його північній частині, яких-небудь істотних будівельних залишків від більш-менш значних споруд зафіксова-

Рис. 2. Сходинок (?)

но не було, що стало наслідком, очевидно, недостатньої розробленості на той час польової методики та високого ступеня руйнізації будівельних залишків. У звіті ОАК за 1873 р. йдеться про те, що на півночі городища, де існувала ціла низка підвищень, було виявлено шари сміття і незначні залишки якихось будівель, складених з дикунського й обтесаного каменю (ОАК 1876, с. XXX, XXXI). Залишки цих споруд на сьогоднішній поверхні не простежуються. Шурф, закладений нами в 1978 р. на дні другої зі сходів траншеї (47) В.Г. Тізенгаузена, показав, що тут розкопки не були доведені до материка та зупинилися на шарі IV—III ст. до н. е. (Крыжицкий, Мазарати 1978, с. 11). До початку наших розкопок територія на південь від траншей мала відносно рівну поверхню без будь-яких істотних поглиблень або підвищень і на півночі обмежувалася згаданими вище запливними траншеями з відвалами уздовж їхніх поздовжніх сторін.

У 1972 р. за 35 м на південь від траншей 45 і 46 було закладено шурф 1 і на захід від нього приблизно на тій же широті, південніше від траншеї 40 — шурф 2. Пізніше між ними було закладено шурф 3. Шурфи 2 і 3 розкопувалися тільки в 1972 р.

Шурф 1 переріс у звичайний розкоп і досліджувався до 1981 р. У ньому було визначено товщину культурних нашарувань, що сягала 5,6 м; виявлено будівельні залишки стін приміщень житлових будинків трьох хронологічних етапів (Бураков 1972, с. 67—76). Найпізніший шар датується III—II ст. до н. е.⁴, другий — IV—III ст. до н. е., третій (найраніший) — другою половиною V ст. до н. е.

Заслуговує на увагу кам'яна конструкція, інтерпретована автором розкопок як сходинок (рис. 2). Але її випадкове положення щодо приміщення, у якому вона розміщувалася, свідчить

² Розкопки ділянки провадились у 1972 (А.В. Бураков), 1973, 1974, 1977 (С.Д. Крижицький, С.М. Мазараті), 1978, 1981 рр. (С.М. Мазараті).

³ 10 траншей прокладено з півдня на північ, чотири із заходу на схід; довжина котлованів від 35 до 75 м; ширина по верху в межах 10 м; траншеї не доведені до материка (Бураков 1972, с. 66).

⁴ Датування культурних нашарувань у шурфах знайшли підтвердження в подальших роботах.

про належність більш пізньому часу, від якого інших будівельних залишків не збереглося. «Сходи́нка» являє собою плиту ($0,85 \times 0,42 \times 0,15$ м), на верхній площині якої на обох кінцях зроблено невеликі квадратні поглиблення, що дозволяє припустити їхнє призначення для встановлення вертикальних стійок. Відстань між стійками становить 0,49 м, що викликає сумнів у використанні цієї плити як сходи́нки, але дає підстави припустити її призначення для підвіконня з нешироким (0,14 м) виступом уздовж усієї плити.

Шурф 2 ($15,0 \times 2,0$ м) закладено поперек передбачуваної траси західної оборонної лінії. Насиченість будівельними залишками незначна — фрагменти вимосток і завалів з буту; товщина культурних шарів IV—III ст. до н. е. до 2,0 м від денної поверхні (там само, с. 76—82). Характер нашарувань нагадує розвал великої масивної споруди (рис. 3), однак залишків оборонних стін або їх фундаментів *in situ* не виявлено.

Значний інтерес викликає знайдений у випадковому положенні блок ($0,34 \times 0,60 \times 0,65$ м), що має виступ завширшки 0,23 м, заввишки — 0,06 м, який, судячи з його форми, міг бути одним із зубців (*merlon*), що увінчували захисні мурі.

У шурфі 3 материк виявлено на глибині до 2,7 м від сучасної поверхні. Відкрито залишки водостоку, вимостки та мурів житлової забудови IV—III ст. до н. е. (там само, с. 82—86).

Як згадувалося вище, у наступні роки розкопки були продовжені на місці шурфу 1, а розмір розкопу досягнув приблизно 850 м².

У результаті було встановлено, що ця частина міста активно забудовувалася, починаючи з кінця IV ст. до н. е., а сумарна товщина культурних шарів доходила до 6,0—7,0 м. У доелліністичний час тут розташовувалася якась монументальна споруда, траншеї від вибірок стін якої, заповненні сміттєвим шаром, трапляються у центральній і західній частинах розкопу (Крыжицкий, Мазарати 1973, с. 67). На глибині 5,0 м виявлено сирцеві та кам'яні кладки стін, що датуються V—IV ст. до н. е. У III—II ст. до н. е. ділянку було забудовано житловими будинками з підвалами (відкриті шарові підвалини, кам'яні вимостки та кладки стін) (рис. 4; 5). Значна фрагментарність⁵ будівельних за-

⁵ У перші ст. н. е. ця частина міста опинилася за межами міської забудови, а каміння з її споруд використовувалося вдруге — в огороженій частині Верхнього міста. Постраждала ця частина Ольвії і в новітній час з появою поряд с. Іллінське (1811 р. надалі — Парутине). Більшість парутинських старих будинків були побудовані з ольвійського каменю.

Рис. 3. Шурф 2. Кам'яний розвал. Вигляд із заходу

лишків не дозволила встановити кількість будинків і їхні межі (Мазарати 1981, с. 1, 13).

У першій половині I ст. до н. е. тут з'являються виробничі споруди — невеликі гончарні печі. Знайдено також багато силікатних і мідних шлаків, бракованих керамічних виробів (Крыжицкий, Мазарати 1977, с. 4). Найкраще збереглися дві печі.

Піч 74 (Крыжицкий, Мазарати 1974, с. 94, 95) кругла в плані, діаметром близько 1,0 м і висотою стінок до 0,38 м. Збереглися черинь, устя і стінки з встановленою орфостатно серцевої цегли (рис. 6). Будь-яких залишків перекриття не виявлено. Зважаючи на сильний випал стінок, піч мала виробниче призначення.

Піч 107 (Крыжицкий, Мазарати 1977, с. 18, 19) також кругла в плані, але в центрі, на відміну від печі 74, мала прямокутний у поперечному перерізі підпирний стовп. Збереглися черинь, стінки й устя (рис. 7). Зовнішній діаметр 2,05 м, висота стінок до 0,7 м. Стінки та стовп із сирцевої цегли. Внутрішній фасад зовнішніх стінок має у верхній частині невеликий уступ — основу для перекриття топки. Над ним збереглося ще два ряди сирцевої цегли зовнішньої стінки обпалювальної (?) камери.

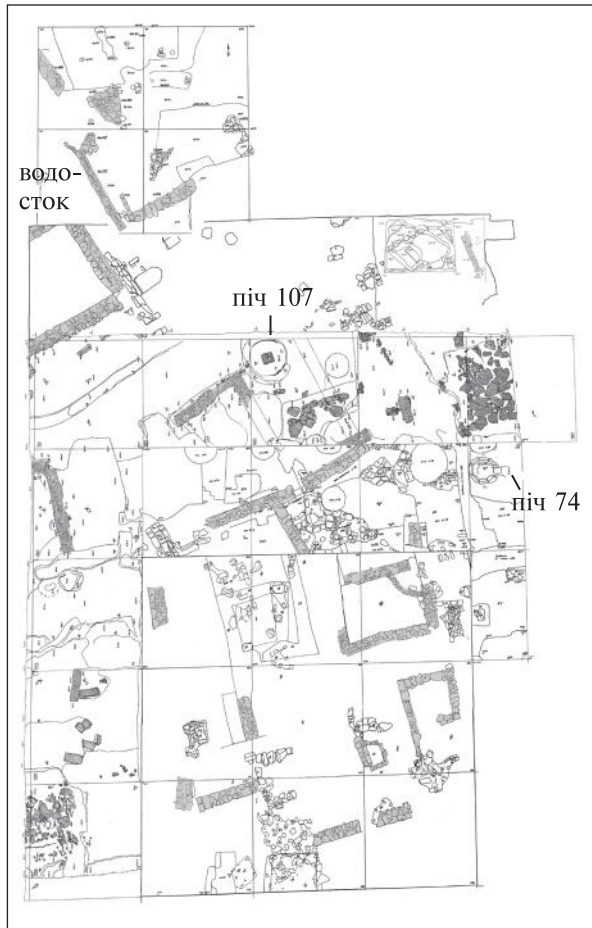

Рис. 4. План відкритих будівельних залишків

Супровідний матеріал загалом є звичайним набором для житлових кварталів Ольвії елліністичного часу. Амфори, столовий, парадний і кухонний посуд — червонофігурна, чорнолакова та буrolакова рельєфна кераміка, а також інші знахідки — графіті, монети тощо. Хронологічний діапазон в основному від IV ст. до н. е. — до межі ер. Особливо відзначимо знахідки архітектурної теракоти — фрагментів сим із зображеннями Медузи Горгони, антефіксів із зображеннями Афіни та пальмет (рис. 8) (Крыжицкий 1993, рис. 24, 41), що може бути пов'язаним зі згадуваною монументальною спорудою IV ст. до н. е. У зв'язку з цим слід також відзначити знахідки теракоти, зокрема добре збереглася розписна напівфігура Кори-Персефони першої половини III ст. до н. е. місцевого виробництва (Русяева, Мазарати 1978), а також вапнякової скульптури голови грифона (рис. 9) (Крыжицкий, Мазарати 1973, табл. 72, 73; 1974, табл. 88, 89).

Оцінюючи результати роботи на ділянці загалом, відзначимо, що найбільш істотним є встановлення загальної стратиграфії і визначення

Рис. 5. Загальний вигляд розкопу із заходу. На дальньому плані у верхньому лівому кутку піч 74

функціонального призначення забудови на різних етапах існування цього району міста. Ця територія почала забудовуватися не пізніше IV ст. до н. е. Можливо, що й раніше, але будівельні залишки, які можна було б віднести до V ст. до н. е., одиничні, а їхнє датування не має абсолютної достовірності, оскільки площа розкопу на цьому рівні занадто мала. Заслужовує на увагу також відкриття вибірок стін якоїсь великої споруди. У I ст. до н. е. житлові будинки на ділянці припиняють своє існування і територія протягом I ст. до н. е. — I ст. н. е. використовується з виробничою метою.

Слід підкреслити відсутність шару II—III ст. Близька ситуація спостерігається також у шарах римського часу Центрального кварталу в районі агори. Тут не виявлено будівельних залишків пізніших за II ст. н. е. (Славин 1968, с. 5, 26). Це знаходить підтвердження і на інших ділянках розкопок, розташованих північніше Центрального кварталу. Так, у межах I — першої половини II ст. датується зерносковище I, яке розташовувалося на території Східного теменоса (Карасев 1964, с. 48, 49; Крапивина 1993, с. 51). Зазначимо, що гончарні печі, відкриті на ділянці «И» біля північно-східної межі городища датуються I ст. до н. е. — I ст. н. е. і I—II ст. (Ветштейн 1958, с. 62).

Маючи на увазі майбутні дослідження, у зв'язку з фрагментарністю будівельних залишків, яка спостерігається на значну глибину культурного шару, слід враховувати, що отримання зв'язної пошарової інформації на цій ділянці реально за умови виявлення споруд чи конструкцій, які можуть служити своєрідними реперами як щодо планування цієї частини міста, так і стратиграфії будівельних періодів. У цьому випадку найбільш вірогідно таким «репером» можуть стати залишки захисних стін або башт, які внаслідок масивності та спе-

Рис. 6. Піч 74. Вигляд зі сходу

Рис. 7. Піч 107. Вигляд з північного заходу

цифіки цих об'єктів⁶ не могли не зберегтися в тій чи іншій мірі. Для цього необхідне розширення розкопу в північному напрямку.

Розкопки на ділянці «В-V»⁷. Шурф (5,0 × 20,0 м) розташований поперек траси Головної поздовжньої вулиці Верхнього міста за 65 м на північ від ділянки «АГД» (Русяєва, Рутковский 1976, с. 36 і сл.). У центрі шурфу відкрито вимостку згаданої вулиці, на схід і захід від якої розташовувалися будівельні залишки (рис. 10).

Серед них зазначимо прямокутну в плані напівземлянку (3,45 × 3,10 м), заглиблену в материк на 0,77 м (там само, с. 37). Напівземлянка датується пізньоархаїчним часом, що дає підстави співвідносити її приблизно з тим самим хронологічним горизонтом, що і на ділянці «АГД».

Другим важливим об'єктом стали залишки підвалу, який виник у V ст. до н. е. і був перебуваний у III ст. до н. е. (там само, с. 43 і сл.). У його південній стіні на висоті 2,0 м від підлоги зберігся віконний отвір розмірами (0,42 × 0,28 м) (рис. 11). У заповненні підвалу був завал черепиці (рис. 12).

Найбільш істотним результатом стало відкриття рівня вимостки Головної поздовжньої вулиці елліністичного часу, що була завширшки 7,3 м, а наприкінці II — на початку I ст. до н. е. була розширена в цьому місці до 9,8 м (рис. 13). Вулиця функціонувала не пізніше, ніж до середини I ст. до н. е. (там само, с. 52). Встановлено відхилення напрямку цієї вулиці на 30° на захід щодо її відрізка, відкритого на ділянці «АГД» (там само, с. 41, 42). Це дає підстави вважати, що вихід поздовжньої вулиці до

північних міських воріт був відхилений щодо них на захід.

Перспективним з огляду на експозицію містобудівної структури Ольвії є розширення розкопу на північ для розкриття продовження вимостки Головної поздовжньої вулиці. Це сприятиме повнішому уявленню про характер планування міста. Іншим доцільним напрямком продовження розкопок на цій ділянці є західний з метою дослідження житлових кварталів V—II ст. до н. е.

Розкопки на ділянці «Р-19»⁸. Місцезнаходження розкопу було вибрано для перевірки гіпотези про розташування зовнішньої північної оборонної лінії римської цитаделі. Мається на увазі план П.І. Кеппена (Карасев 1956, рис. 1; 2) у світлі даних, отриманих Б.В. Фармаковським в «розкопі 1908 р.» (Фармаковский 1912, с. 6, 48 і сл.) і проаналізованих О.М. Карасьовим (Карасев 1948, с. 34 і сл., рис. 8, 9; Крыжицкий 1985, с. 121, рис. 60, с. 135 і сл.). З цією метою у 1974 р. поперек центральної височини Верхнього міста, вздовж її західного краю, паралельно «розкопу 1908 р.» було закладено розкоп «Р-19». Центральна височина на півночі від решти території городища відокремлюється неглибоким ярим утворенням, яке в II—III ст., очевидно, було неглибоким штучним ровом, уздовж південного краю якого мала проходити оборонна стіна.

Загальна площа розкопу (1974—1981 рр.) досягла 775 м² (Крапивина 1981, с. 1). Тут було відкрито чотири фрагментованих об'єкти, які були досить надійно інтерпретовані. Найбільш раннім серед них є портик внутрішнього двору аттичного ордеру, який був побудований у пізньоелліністичний час, і глинобит-

⁶ У результаті розкопок ольвійських укріплень догетського часу (Фармаковский 1906; 1907; Крыжицкий 1985, с. 88 і сл.; Крыжицкий, Лейпунская 1988) є підстави вважати, що і в цій частині захисних ліній зводилися шарові підвалини та мури з сирцевої цегли.

⁷ Розкопки провадилися А.С. Русяєвою та О.Г. Рутковським у 1976 р. .

⁸ Розкопки проводилися В.М. Отрешком, С.Б. Буйських у 1974 р.; С.Д. Крижицьким, А.І. Кудренком у 1975 р.; С.Д. Крижицьким, В.В. Крапівіною у 1977—1978 рр..

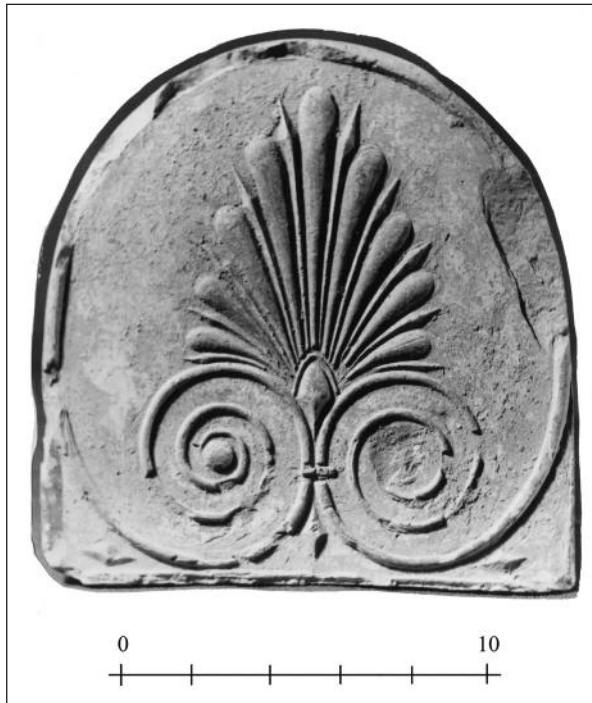

Рис. 8. Антефікс

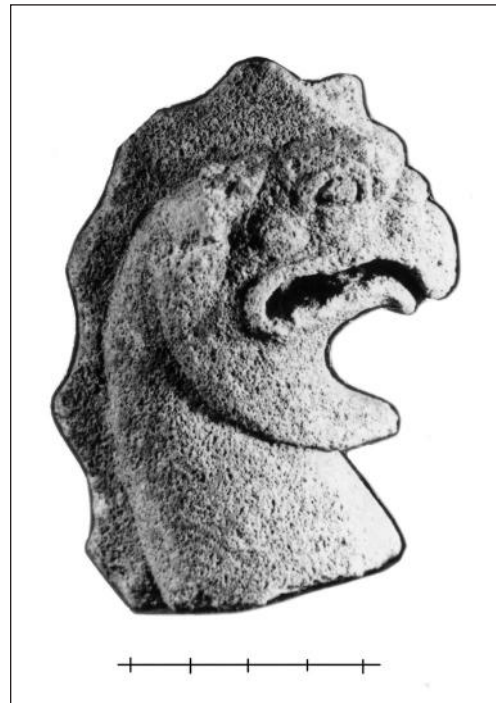

Рис. 9. Голова грифона. Вапняк

не трамбування із залишками фундаментного ряду двох кам'яних кладок, імовірно, оборонної вежі. До середини I ст. до н. е. — I ст. н. е., ймовірно, відноситься поява кам'яного розвалу 82 куртини, що розташовувалася у створі із західною оборонною лінією Верхнього міста Ольвії (Русяєва, Крапівіна 1992, с. 21). Виноробня датується II—III ст. (Крапивина, Кудренко 1986, с. 57 и сл.).

На відміну від ділянки «С-3», тут, починаючи від верхнього культурного шару, значну частину супровідних знахідок становили матеріали II—III ст., зокрема фрагменти червоноглиняних піфосоподібних амфор II—III ст. і світлоглиняних вузькогорлих амфор з реберчатими ручками I—III ст. Будівельні залишки представлені розрізненими фрагментами водостоку, кам'яних вимосток, кладок стін, окремих приміщень, які (за винятком комплексу виноробні) не дають можливості пов'язати їх в єдине ціле.

Під цими нашаруваннями значна частина східної половини розкопу була перекрита завалом черепиці, яка залягала шаром завтовшки 0,4 м (Отрешко, Буйських 1974, с. 100 и сл.). Завал черепиці належить до пізньоелліністичного часу.

Завалом черепиці (кераміди, гранчасті та напівовальні в перерізі каліптери) (рис. 14) були перекриті фрагменти двох стилобатів з каменю вторинного використання (одна плита з ден-

тікулами) — західного завдовжки 10,5 м і північного завдовжки 4,1 м (рис. 15, 16). На південному кінці західного стилобату збереглася *in situ* квадратна в плані база стовпа аттичного ордеру (рис. 17). На поверхні цього стилобату збереглися прямокутні незначні поглиблення для встановлення баз стовпів (крок в осях з півночі на південь — 2,20; 2,03; 2,25; 2,20 м; поперечний проліт західного портика — 1,9—2,2 м) (Крыжицкий, Кудренко 1975, с. 13 и сл.). Між стилобатами виявлено глинобитну підлогу завтовшки 7,0 см. У західній стіні західного портика розміщувалася ніша завширшки 0,3 м, в основі якої лежала плита жертовника з невеликим круглим поглибленням, від якого відходив канал у східному напрямку.

Судячи з відсутності побутового матеріалу ця споруда, швидше за все, мала нежитлове призначення. Вона була побудована, ймовірно, в той же час, що і куртина, розвал якої був відкритий у західній половині розкопу. На користь збігу в часі появи цих двох споруд побіжно свідчить вторинне використання в західному стилобаті обробленого каменю та архітектурної деталі, узятих, як і для куртини, найвірогідніше, з будівель ольвійських темносів. Викликає питання відсутність між портиками кам'яної вимостки, що ставить під сумнів розташування в цьому місці внутрішнього двору. Це дозволяє припустити, що приміщення між стилобатами було критим (аналогічно

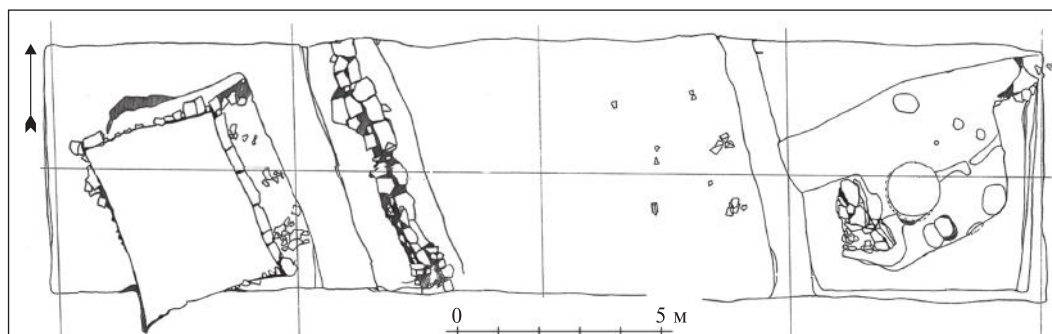

Рис. 10. План будівельних залишків у розкопі В-V

ситуації з ольвійським гімнасієм (Крыжицкий 1985, с. 80; Леви 1985, с. 101, рис. 103).

Найцікавішим стало відкриття кам'яного розвалу 82 завдовжки 45 м (рис. 18). Розвал двохшаровий, загальною висотою до 2,2 м і завтовшки до 3,5 м. Складався значною мірою з обробленого каміння складної конфігурації, зокрема з архітектурних деталей. Так, кілька цілих і фрагментів метопно-тригліфних фризів, 11 фрагментів карнизів з дентікулами та ін., шість постаментів для статуй, на п'яти з яких є посвячення Зевсу Елевтерію, Зевсу Олімпійському, Аполлону Дельфінію і Всім Богам (Буйських 1988, с. 56—59, 66—69; 2012, рис. 24; 25; 38; 40; 42; 43; Русяєва, Крапивіна 1992). Загалом первинний опис архітектурних деталей і деталей, які потребують спеціального опису, досяг 132 одиниць (Крапивіна 1980, с. 29—44; 1981, с. 23—27). Є підстави вважати, що куртина, з якої утворився розвал 82, ремонтувалася камінням, узятим зі споруд ольвійських теменосів під час кризи пізньоелліністичного часу.

Таким чином, на ділянці «Р-19» було отримано низку важливих результатів стосовно характеру забудови цієї частини міста від III ст. до н. е. до II—III ст. н. е., зокрема щодо зведення тут будівлі зі стілобатами для стовпів аттичного ордеру, особливостей ордерної архітектури елліністичного часу, системи фортифікації відрізка західної захисної лінії Верхнього міста. Однак встановити археологічно місце проходження північної оборонної стіни римської цитаделі в межах розкопу не вдалося. Для вирішення цього питання розкоп «Р-19» необхідно продовжити на схід — до «розкопу 1908 р.». Це також дозволить відкрити східну частину будівлі зі стілобатами.

Розкопки на ділянках «Т-1», «Театрон», «Т-2»⁹. Метою розкопок на цих ділянках були пошу-

ки театру, згаданого в ольвійській епіграфіці IV ст. до н. е. (ІРЕ, I², 25). Судячи з особливостей рельєфу городища, місцезнаходження театру найбільш вірогідне в північній половині терасової частини Ольвії. На користь цього побіжно може свідчити те, що у своїй Борисфенітській промові Діон Хризостом, який відвідав Ольвію наприкінці I ст., у досить повній загальній характеристиці жалюгідного стану міста театр навіть не згадує, а щоб послухати Діона, ольвіополіти запропонували зібратися не в театрі, а біля храму Зевса (Ог., XXXVI). Це дає підстави припускати, що театр перебував поза межами міста перших ст. н. е., і, швидше за все, був зруйнований.

Розкоп «Т-1» було закладено для перевірки гіпотези О.М. Карасьова про розташування театру в терасовій частині міста поряд з агрою (Карасев, Леви 1958, с. 127 і сл.). Гіпотеза була запропонована, виходячи з особливостей рельєфу схилу в цьому місці на схід від східного торгового ряду, де дійсно простежується подібне амфітеатру поглиблення діаметром до 55 м. Для перевірки цього припущення в 1946 р. О.М. Карасьов проклав поперек західного схилу амфітеатру траншею (30,0 × 2,5 м). Траншея була доведена до материка, у якому були виявлені площадки, вирізані в материк, що, на думку дослідника, підтвердило його припущення. Однак, як показали розкопки в південній частині кліфа терасової частини міста, уступи в материк робилися і для споруд господарсько-житлового призначення (розкопки В.М. Отрешко в 1970 р. на ольвійському кліфі).

Виходячи з характеру рельєфу, розкоп «Т-1» розташований у найвірогіднішому місці розміщення північної аналеми театру¹⁰ (рис. 19), від якої мали б зберегтися залишки кам'яних конструкцій (Крыжицкий, Назаров 1983;

⁹ Розкопки велися у 1983 р. С.Д. Крижицьким, В.В. Назаровим; у 1984, 1985 рр. — С.Д. Крижицьким, В.І. Назарчуком.

¹⁰ Малі квадрати 134, 135, 153—155, 173—175, 193—195 розташовуються у великому квадраті Д-V.

Рис. 11. Підвал

Рис. 13. Вимостка Головної поздовжньої вулиці. Вигляд з північного заходу

Рис. 12. Завал черепиці в підвалі

Рис. 14. Центральна частина завалу черепиці. Вигляд зі сходу

Крыжицкий, Назарчук 1984). Тут було виявлено розташовані без будь-якої системи невеликі завали головним чином бутового каміння і два фрагменти кладок завдовжки до чотирьох метрів, завтовшки 0,5 м з майже необробленого каменю. Завали утворилися в результаті, скоріш за все, скидання відвалів з розкопок минулих років. Фрагменти кладок пов'язати із залишками конструкцій театру, виходячи з їх товщини та головне — відсутності штучного каменю і щільного притесання, підстав немає. Це ж стосується і відкритих уступів у материковому ґрунті (рис. 20), про що йшлося вище. Початок забудови схилу належить до кінця VI — першої половини V ст. до н. е. Найпізніші будівельні залишки датуються IV—III ст. до н. е. (Крыжицкий, Назарчук 1984, с. 15).

Розкоп «Театрон» площею 10 м² розташований неподалік у південному крилі амфітеатру, поперек верху його схилу з метою пошуку його гребеня. Шурф перетинає східний край верхньої тераси та починається за 4,0 м на схід від приміщення 7 східного торговельного ряду агори¹¹. Як і в розкопі «Т-1», було

встановлено, що початок забудови цієї території належить до часу не пізніше кінця VI — першої половини V ст. до н. е., а найпізніші будівельні залишки датуються елліністичним часом. Характер залягання стародавньої денної поверхні відповідно до рельєфу схилу терасової частини свідчить про відсутність тут театрону (там само).

Як видно зі сказаного, немає прямих незаперечних доказів ні за, ні проти існування у цьому місці театру (Крыжицкий 1985, с. 105). У зв'язку з цим підкреслимо, що рельєф схилів у цьому місці дозволяє припускати можливість знищення театрона зсувом, який відбувся, швидше за все, у II ст. до н. е. (Крыжицкий, Назарчук 1984, с. 18). На користь зсуву побічно можуть свідчити: по-перше, круте падіння рельєфу в зоні природного амфітеатру; по-друге, наявність підковоподібного в плані валу, що перетинає внизу амфітеатр; по-третє, відсутність щільної міської забудови, яка була виявлена майже поряд у розкопі «Т-3».

Для завершення пошуків театру в місці, яке мав на увазі О.М. Карасьов, здається доцільним повністю дослідити підковоподібний у плані вал, що перетинає внизу амфітеатр.

¹¹ Квадрати 326, 327, 323, 324 у великому квадраті Д-V (Крыжицкий, Назарчук 1984).

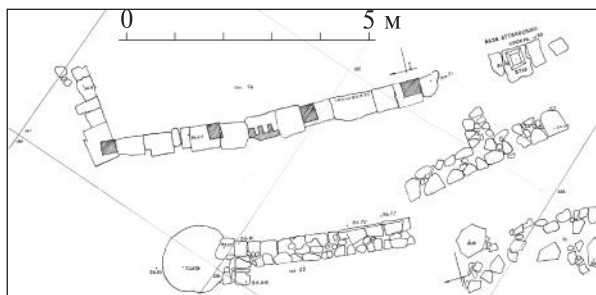

Рис. 15. Стилобати портиків. План

Рис. 16. Загальний вигляд на стилобати портиків з північного сходу

Саме появу цього валу можна пояснити руйнуванням кам'яних лав театру в результаті їх зсуву по схилу. Якщо це припущення правильне, у підніжжі валу мають зберегтися залишки кам'яних конструкцій.

Розкоп «Т-2» розташовується зовсім в іншому місці — близько південно-західного кута ділянки НГФ (площа 30 м²) (рис. 1). У верхніх шарах трапляються невеликі завали каменю, які утворилися в результаті скиду відвалів з розкопу північно-східної куртини римської цитаделі. Будівельні залишки *in situ* тут відкриті на глибині 3,3—3,5 м від сучасної поверхні. Представлені приміщенням кухонного (?) призначення і прилеглої до нього кам'яної вимостки двору (?) (рис. 21). Датуються II—III ст. Супровідний матеріал і будівельна техніка типові для культурних шарів Ольвії цього часу (Крыжицкий, Назарчук 1984; 1985). Наявність у цьому місці господарсько-житлової забудови дозволяє виключити можливість розташування тут театру. Не було виявлено будь-яких залишків будівельних конструкцій, які можна було б пов'язати з театром, і на північ від природного амфітеатру. Стратиграфія закладеного тут розкопу «Т-3» виключає таку можливість.

Рис. 17. База стовпа аттичного ордера. Вапняк

Розкопки на ділянці «НГЦ»¹². Місце розкопу було вибрано посеред рівної ділянки території¹³ без істотних слідів вторгнень, у центральній частині Нижнього міста поряд з траншеями І.Є. Забеліна, на південь від траншеї 13. Площа розкопу становить близько 700 м².

У шурфі, закладеному для визначення стратиграфії ділянки, вдалося виділити розташований на горизонті корінної породи чистий шар кварцового піску, нижній рівень якого з домішкою оолитів є водоносним, і хронологічні шари з культурними залишками кінця VI—V ст. до н. е. — кінця III — початку IV ст. н. е. (Крыжицкий 1965, с. 34, 35; 1985, с. 168, 178; Лейпунская 1971, с. 163—171; 1988, с. 78).

Найцікавішим будівельним об'єктом була траншея (відкрито два фрагменти), зроблена в культурному шарі та заповнена чистим кварцовим піском з поодинокими знахідками V—IV ст. до н. е. Глибина траншеї 1,4—1,5 м, ширина 1,5—1,7 м, верх траншеї глибше підшви стін будинку НГЦ-1 на 1,6 м (Крыжицкий 1966, с. 1; Лейпунская 1967, с. 20—21; 1971, с. 169, 171).

Немає підстав сумніватися, що така заповнена піском траншея слугувала основою для наземної стіни. Виходячи з глибини її залягання, ця конструкція могла бути побудованою не раніше початку елліністичного часу. Враховуючи значну ширину, вона, очевидно, призначалася для достатньо монументальної споруди, безсумнівно, нежитлового призначення.

До наступного часу — не раніше III ст. до н. е. — належать два наземні та два підвальні приміщення в південній прирізці ділянки (будинок НГЦ-5: Лейпунская 1971).

¹² Розкопки проводилися у 1963—1964 рр. Б.В. Борисовим; С.Д. Крижицьким у 1965—1967 рр.; Н.О. Лейпунською у 1968 р.

¹³ Верхній шар у цьому місці завтовшки 0,6—1,2 м, утворений лесовим наносом з терасової частини городища. В ньому, на відміну від шарів, розташованих нижче, відсутні будь-які будівельні залишки та наявна мізерна кількість кераміки (Крыжицкий 1966, с. 1).

Рис. 18. Нижній шар розвалу куртини. Вигляд з півдня

Будівельні залишки наступного хронологічного шару — II — першої половини III ст. н. е. представлені будинками НГЦ-1 (91 м²), НГЦ-2 (29 м²), НГЦ-3 (не менше 35 м²), НГЦ-4 (не менше 20 м²), які в комплексі найбільш повно характеризують цю частину колишнього міста, що опинилася у перші століття н. е. за межами міських стін. На цій території розташувалося господарське передмістя перших століть н. е. (Лейпунская 1988, с. 71 і сл., рис. 1—3; Лейпунська 2001, с. 65, 66) (рис. 22). Ці однокамерні (за винятком будинку НГЦ-1, що складається з двох приміщень, одне з яких було явно вхідним) споруди вільно розташовувалися під гострими кутами в плані один до одного, злегка заглиблені в землю. Передмістя не мало якоїсь єдиної певної функції. Тут розміщувалися споруди складського призначення, частково житлового, виробничі, не виключаються і виноробні комплекси (склад тари) (Лейпунская 1988, с. 79).

Значний інтерес становить виявлення тут культурного шару другої половини III — початку IV ст. н. е., залишки якого вкрай уривчасто представлені фрагментами кількох вимосток і кладок стін (Лейпунская 1988, с. 78—79, рис. 2, 3).

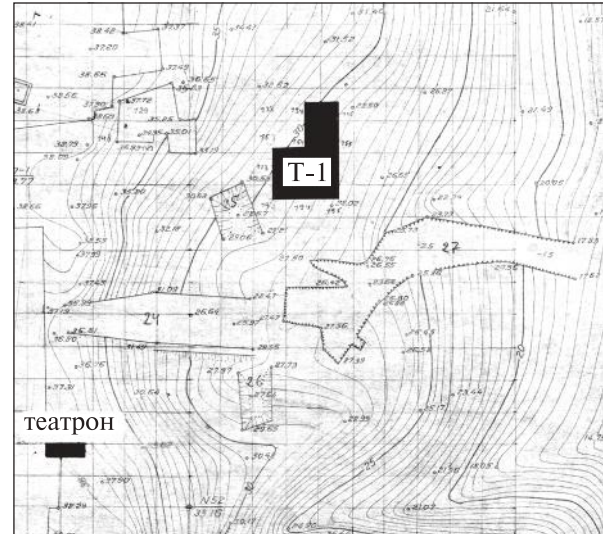

Рис. 19. Місце розкопу Т-1 і шурфу «Театрон» на топооснові

Розкопки на ділянці «НГС-ю»¹⁴. До 1985 р. розкопки в північній половині Нижнього міста ніколи не проводилися. Виняток становлять тільки незначні роботи на північному краю городища, здійснені в 1930 р. під керівництвом Наукової ради (розкоп «НР»). Розкопки обмежилися двома невеликими шурфами, в яких були відкриті будівельні залишки елліністичного часу, що належали, скоріш за все, житловим будинкам. Подальшого розвитку ці роботи не отримали.

У 1985 р. було вирішено провести тут ширші розвідувальні розкопки, для чого було закладено дві ділянки площею 200 м² кожна. Одна в південній межі північної половини Нижнього міста («НГС-ю»), друга близько північної межі городища («НГС-с»). Роботи на північній ділянці, насиченій будівельними залишками, продовжувалися в наступні два десятиліття і знайшли достатньо повне відображення у наукових публікаціях (ЛСО, 2010). Розкопки на південній ділянці проводилися лише в 1985 р.

Південний розкоп «НГС-ю»¹⁵ розташовується на відносно рівній поверхні з падінням рельєфу в сторону лиману до 1,34 м на 15,0 м горизонтального прокладення, ухил якого на схід сформувався у зв'язку з постійним сповзанням ґрунту з терасної частини городища (Лейпунская, Воляник, Самойлова 1985, с. 2 і сл.).

¹⁴ Квадрати 326, 327, 323, 324 у великому квадраті Д-V (Крыжицкий, Назарчук 1984).

¹⁵ Верхній шар у цьому місці завтовшки 0,6—1,2 м, утворений лесовим наносом з терасової частини городища. В ньому, на відміну від шарів, розташованих нижче, відсутні будь-які будівельні залишки та наявна мізерна кількість кераміки (Крыжицкий 1966, с. 1).

Рис. 20. Уступи в материковому ґрунті в розкопі Т-1

Рис. 21. Шурф Т-2. Загальний вигляд з південного сходу

Будівельні залишки перших ст. н. е. (приблизне датування в інтервалі — I—IV ст.) вкрай фрагментовані. Представлені вимосткою, вибіркою і спорудженням невстановленого призначення (№ 12). Останнє складається з двох грубо околотих плит, встановлених орфостатно на відстані 0,5 м один від одного (Лейпунская, Воляник, Самойлова 1985, табл. 2). У центрі обох плит у верхній частині прорізані напівкруглі в перетині заглиблення. Слідів вогню на плитах не виявлено. Супровідний матеріал невиразний.

Від найпізніших елліністичних споруд, на рівні яких подальші розкопки на цій ділянці були припинені, збереглися залишки двох підвалів елліністичного часу — № 7 у західній частині розкопу та № 35 — у східній з перепадом рівнів їх підлог близько 2,8 м (поглиблення у бік лиману). Подібна стратиграфічна ситуація може свідчити про існування в цьому місці терасового будівництва.

Дослідники відзначають близькість стратиграфії цього розкопу та послідовність його забудови ділянки «НГЦ» (там само, с. 14).

Результати розвідкових робіт на ділянках «НГЦ» і «НГС-ю» дають підстави припуска-

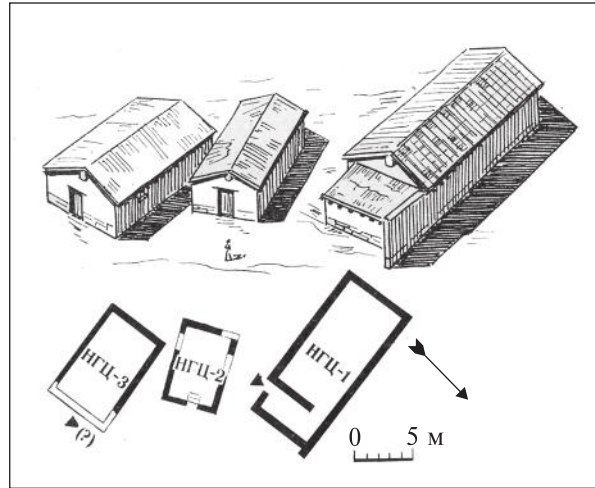

Рис. 22. Будинки передмістя II—III ст. на ділянці НГЦ. Реконструкція

ти, що розташована поміж ними територія в топографічному плані була нижчою за навколишню і відповідно будівельні залишки пізнього елліністичного часу тут розташовувалися нижче, ніж у прилеглих з півночі та півдня частинах Нижнього міста. Крім цього, тут простежується зниження рельєфу також із заходу на схід, тобто утворюється за формою поверхні своєрідний амфітеатр, культурні шари якого перекриті товстим шаром напливу ґрунту з Верхнього міста. Про існування в цій зоні монументальних споруд можуть побічно свідчити згадувані вище траншеї від вибірок в розкопі «НГЦ», розташовані неподалік від траншей 12, 13 І.Є. Забеліна, та стереобат з барабаном колони на ньому, виявлений у береговому кліфі В.В. Лапіним (Лапін 1962; Крыжицкий 2015). Це дає підстави припускати можливість існування в цьому місці в елліністичний час певного суспільного (?) центру, до якого з півночі та півдня підходила житлова забудова. Таким центром (як і у Верхньому місті) могла бути ще одна площа з переважно торговими функціями. У зв'язку з останнім нагадаємо, що у своїй Борисфенітській промові ритор з Віфінії Діон Хризостом, який відвідав Ольвію в кінці I ст., згадує про свою прогулянку в Ольвії «в ринкову годину по берегу Гипаніса (курсив — С.Д. Крижицкий)» (Ор., XXXVI). Очевидно, «ринкова година» в контексті «берега» пов'язана, швидше за все, з розміщенням в цьому місці торгового центру, що було б цілком логічно, враховуючи насиченість культовими та суспільними спорудами Верхнього міста. Розміщення суспільно-адміністративних, культових, торговельних центрів у різних частинах міста знаходить аналогію з грецькими містами, зокре-

ма в Мілеті або Родосі (Hoepfner, Schwandner 1986, Abb. 5, 16).

Майбутнє дослідження цієї території в Нижньому місті Ольвії доцільне за умови про-

ведення широкомасштабних робіт з послідовністю просування розкопу, починаючи від берегового кліфа в напрямку на захід — до терасної частини міста.

Буйских А.В. Ордерные архитектурные детали из Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 51—71.

Буйских А.В. Каменные архитектурные детали из Ольвии // Крыжицкий С.Д. Архитектура Ольвийского полиса в графических реконструкциях. — Симферополь; Керчь, 2012. — С. 294—365.

Бураков А.В. Отчет о разведочных работах в северо-западной части Ольвии в 1972 году // НА ІА НАНУ. — 1972/26. — С. 66—94.

Ветштейн Р.І. Керамічні випалювальні печі Ольвії перших століть н. е. // АП УРСР. — 1958. — Т. 7. — С. 61—76.

Карасев А.Н. Оборонительные сооружения Ольвии // КСИИМК. — 1948. — Вып. 22. — С. 25—37.

Карасев А.Н. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города // МИА. — М.; Л. — 1956. — С. 9—34.

Карасев А.Н., Леви Е.И. Ольвийская агора (по раскопкам 1946—1957 гг.) // СА. — 1958. — № 4. — С. 127—143.

Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1979 г. // НА ІА НАНУ. — 1979/17. — С. 1—15.

Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1980 г. // НА ІА НАНУ. — 1980/27-а. — С. 1—44.

Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/17-б.

Крапивина В.В. К вопросу о застройке Ольвии во 2—3 вв. н. э. // АКСП. — К., 1984. — С. 201—214.

Крапивина В.В. Ольвия. Материальная культура 1—4 вв. н. э. — К., 1993.

Крапивина В.В., Кудренко А.И. Винодельни первых веков нашей эры в Ольвии // АКСП. — К., 1986. — С. 52—63.

Крыжицкий С.Д. Участок НГ-Центр // НА ІА НАНУ. — 1965/8. — С. 25—35.

Крыжицкий С.Д. Отчет о раскопках участка НГЦ, проводившихся в 1965 и 1966 гг. // НА ІА НАНУ. — 1966/20.

Крыжицкий С.Д., Кудренко А.И. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1975 г. // НА ІА НАНУ. — 1975/21-в.

Крыжицкий С.Д., Кудренко А.И., Крапивина В.В. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1977 г. // НА ІА НАНУ. — 1977/1. — С. 1—36.

Крыжицкий С.Д., Крапивина В.В., Кудренко А.И. Отчет о раскопках участка Р-19 в 1978 г. // НА ІА НАНУ. — 1978/24-е. — С. 1—30.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1973/13. — С. 62—93.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках в 1974 г. на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1974/26. — С. 77—99.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1977/1. — С. 1—25.

Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н. Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ІА НАНУ. — 1978/24. — С. 1—25.

Крыжицкий С.Д., Назаров В.В. Отчет о раскопках участка «Театр» в 1983 году // НА ІА НАНУ. — 1983/31. — С. 1—13.

Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Отчет о раскопках участка «Театр» в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/29-а. — С. 1—14.

Крыжицкий С.Д., Назарчук В.И. Отчет о работах Ольвийской экспедиции на участке «Театр» в 1985 году // НА ІА НАНУ. — 1985/25-а. — С. 1—15.

Крыжицкий С.Д. Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К., 1985.

Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993.

Крыжицкий С.Д. Ольвия. Перспективы исследования, сохранения и музеефикации // Археологічні відкриття в Україні. 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 165—174.

Крыжицкий С.Д. Перспективы дослідження і збереження архітектурно-будівельних залишків Ольвії // Археологія. — 2001. — № 4. — С. 19—35.

Крыжицкий С.Д. Опыт подготовки обоснования музеефикации архитектурно-археологического объекта на примере входной части Ольвийской цитадели // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судакской Междунар. науч. конф. — К.; Судак. — 2004. — Ч. III—IV. — С. 137—144.

Крыжицкий С.Д. Археологическое обоснование к проекту реставрации кургана над склепом Еврисивия и Ареты в Ольвии // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — С. 425—433.

Крыжицкий С.Д. Городские ворота Ольвии в системе оборонительных линий города эллинистического периода (к проблеме музеефикации) // БИ. — Симферополь; Керчь, 2007. — Вып. XVII. — С. 21—47.

- Крыжицкий С.Д.* Архитектура Ольвийского полиса в реконструкциях. — Симферополь; Керчь, 2012.
- Крыжицкий С.Д.* Архитектурно-строительные остатки в береговом клифе Ольвии (1966—1968, 1970, 1972 гг.) // Ольвия. Памяти Валентины Владимировны Крапивинной. — К., 2015. — С. 37—92.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Комплекс западных оборонительных ворот Ольвии // АДСП. — К., 1988. — С. 10—33.
- Крыжицкий С.Д., Лейпунская Н.А.* Жилые дома Центрального квартала в районе агоры // С.Д. Крыжицкий, Н.А. Лейпунская и др. Жилые дома Центрального квартала Ольвии. — Симферополь; Керчь, 2014. — С. 6—142.
- Крыжицкий С.Д., Мазарати С.Н.* Раскопки в северо-западной части Ольвии // АО 1974. — 1975. — С. 305—306.
- Лалин В.В.* Раскопки 1958 г. в прибрежной части Ольвии // МАСП. — 1962. — Вып. 4. — С. 163—176.
- Леви Е.И.* Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985.
- Лейпунская Н.А.* Отчет о раскопках участка НГЦ в Ольвии в 1967 и 1968 годах // НА ИА НАНУ. — 1967—68/12-е. — С. 1—21.
- Лейпунская Н.А.* Основные итоги работ 1968 г. на участке НГЦ в Ольвии // АИУ 1968. — 1971. — Вып. 3. — С. 168—171.
- Лейпунская Н.А.* Предместье первых веков нашей эры в Нижнем городе Ольвии // АДСП. — 1988. — С. 71—82.
- Лейпунська Н.О.* Нижнє місто Ольвії (основні етапи розвитку) // Археологія. — 2001. — № 4. — С. 59—68.
- Лейпунская Н.А., Воляник В.К., Самойлова Т.Л.* Отчет о раскопках участков НГС — С и НГС — Ю в Ольвии в 1985 г. // НА ИА НАНУ. — 1985/г.
- Мазарати С.Н.* Отчет о раскопках на участке «Северо-Запад» // НА ИА НАНУ. — 1981/17-г. ОАК за 1873 г. — СПб., 1876.
- Отрешко В.М., Буйских С.Б.* Отчет о раскопках в Ольвии на участке Р-19 в 1974 году // НА ИА НАНУ. — 1974/26. — С. 100—113.
- Русяева А.С., Крапивіна В.В.* До історії Ольвії 4—1 ст. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 17—33.
- Русяева А.С., Мазарати С.М.* Ольвійська теракота Кори-Персефони // Археологія. — 1978. — 27. — С. 61—68.
- Русяева А.С., Рутковский А.Г.* Отчет о раскопках на участке АГД // НА ИА НАНУ. — 1976/1-а.
- Славин Л.М.* Раскопки западной части ольвийской агоры (1956—1960 гг.) // Ольвия. Теменос и агора. — М.; Л., 1964. — С. 189—224.
- Славин Л.М.* Отчет о работе Ольвийской экспедиции в 1968 г. // НА ИА НАНУ. — 1968/12.
- Славин Л.М.* Кварталы в районе ольвийской агоры (раскопки 1961—1970 гг.) // Ольвия. — К., 1975. — С. 5—50.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии // ОАК за 1903. — 1906. — С. 2—20.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии // ОАК за 1904. — 1907. — С. 1—41.
- Фармаковский Б.В.* Отчет о раскопках в Ольвии // ОАК за 1908. — 1912. — С. 1—84.
- Hoepfner W., Schwandner E-L.* Haus und Stadt im Klassischen Griechenland. — Deutscher Kunstverlag, 1986.
- Krzyżickij S.D., Lejpunskaja N.A.* Building Remains and Accompanying Finds, 6th—1st century BC // The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th century BC to the 4th century AD. — 2010. — Vol. 1: Text, P. 27—101; Vol. 2: Plates, 1—48.

Надійшла 14.07.2015

С.Д. Крыжицкий

ОСНОВНЫЕ ИТОГИ РАСКОПОК В МАЛОИЗУЧЕННЫХ ЧАСТЯХ ОЛЬВИЙСКОГО ГОРОДИЩА

В пятидесятые—восемьдесятые годы прошлого века экспедицией ИА АН УССР на Ольвийском городище был проведен цикл разведочных раскопок. Часть из них были продолжены в дальнейшем и позволили получить масштабные комплексные результаты, нашедшие относительно полное отражение в печати.

Другая часть по разным причинам дальнейшего развития не получила, и работы на этих участках были прекращены. Были закрыты раскопы в северо-западном секторе городища («С-3») и на продолжении Главной продольной улицы к северу от участка «АГД» («В-V»); на центральной возвышенности Верхнего города («Р-19»); раскопы в центре («НГЦ») и к северу от центра («НГС-ю») в Нижнем городе; раскопы в террасной части Ольвии («Т-1», «Т-2»). Тем не менее, в ходе работ на этих участках были сделаны заслуживающие внимания наблюдения, которые в комплексе позволили уточнить ряд моментов исторической топографии городища и получить представление о стратиграфии и строительных остатках на участках городища, ранее не исследовавшихся.

В задачу настоящей публикации входит краткая характеристика полученных результатов работ и определение возможных наиболее перспективных направлений продолжения раскопок этих участков в будущем.

MAIN RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL PROSPECTING
IN LESS STUDIED AREAS OF OLBIAN HILL-FORT

The expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences, USSR, conducted a cycle of archaeological prospecting excavations at Olbian hill-fort from the 1950s to the 1980s. Part of them were continued later and allowed obtaining the grand-scale comprehensive results which were relatively full presented in print.

The other part of these excavations due to various reasons was not developed and the works at those areas were seized. Closed were the excavation areas at the north-western sector of the hill-fort («С-3») and at the extension of the Main longitudinal street to the north from «АГД» area («В-V»), at the central eminence of the Upper City («Р-19»); excavation areas in the centre («НГЦ») and to the north from the centre («НГС-ю») in the Lower City, and excavation areas in the terraced area of Olbia («Т-1», «Т-2»). Nevertheless, during the work at these areas, were made the observations worth attention which altogether allowed specifying a series of moments in historic topography of the hill-fort and obtaining the idea on the stratigraphy and building remains at the hill-fort areas not studied before.

The aim of this paper is to describe briefly the obtained results of these works and to determine the possible most perspective directions of the excavations which can be continued at these areas in future.

А.М. Колесниченко, О.К. Савельєв

СКЛЯНКИ З НАПИСОМ ΚΑΤΑΧΑΙΡΕ ΚΑΙ ΕΥΦΡΑΙΝΟΥ
ІЗ РОЗКОПОК ТІРИ ТА ПРОБЛЕМА ЇХ ПОХОДЖЕННЯ

Статтю присвячено публікації знахідок скляного посуду з написами із Тіри та аналізу відомих аналогій, що дозволило по-новому розглянути проблему локалізації центрів виготовлення скляного посуду та шляхів його розповсюдження.

К л ю ч о в і с л о в а: Римська імперія, Тіра, Середземномор'я, о. Кіпр, Адріатика, Дунай, Північно-Західне Причорномор'я, римський час, склянки з написом.

Серед численної скляної продукції I ст. вирізняється посуд, який виготовлявся методом дуття скла у форму. Таке вдосконалення техніки дуття дало змогу склярам створювати фігурні флакони та чаші з витонченим рельєфним малюнком. Іноді посуд прикрашався підписами виробника або написами з побажаннями. На деяких з них збереглися імена таких майстрів як Енніон, Арістей, Ясон, Мегес, Нейкай (Harden 1935, p. 163). Найвідомішим серед митців I ст. був Енніон. Припускається, що саме він відкрив техніку дуття у форму (Кунина 1973, с. 102). Його витвори виділялися пишністю орнаменталії і досконалістю виконання. Фігурні чаші вироблялися невеликими партіями, мали високу художню цінність і належали до дорогих виробів свого часу.

Торговельні зв'язки Римської імперії сприяли розповсюдженню скляних виробів і на території, і поза межами імперії, а в пізні-

ший час навіть у найвіддаленіші куточки світу (Taniichi 1986, p. 132—133). Фігурні скляні посудини I ст. надходили й до центрів Північного Причорномор'я (Колесниченко, Островерхов 2012). Серед них виділяються поодинокі знахідки чаш з написами, вивчення яких присвячені роботи Н.П. Сорокіної та Н.З. Куніної.

У контексті вивчення скла з розкопок Пантикапею Н.П. Сорокіна описала нові знахідки чаш з написами (групи G і F за Д. Харденом) та навела короткий нарис проблеми їхнього датування, виготовлення та призначення (Сорокіна 1962, с. 229—221). Н.З. Куніна опублікувала три склянки з колекції Ермітажу. Вивчивши скляний посуд інших форм сирійського виробництва, дослідниця дійшла висновку, що чаші з написами імпортувалися до Пантикапею зі вказаного регіону (Кунина 1968, с. 226). У зв'язку з новою знахідкою уламка від склянки групи K за Д. Харденом Н.П. Сорокіна висунула гіпотезу про їхнє кіпрське походження